

Ferdinand Tönnies és a korai társadalomtudományok, I. rész¹

Ferdinand Tönnies and the early social sciences I. part

Kiss Endre, D.Sc.prof. emeritus
ELTE-ORZSE
dr.endre.kiss@gmail.com

Initially submitted Sept 29, 2020; accepted for publication Oct.28, 2020

Abstract

The theory of society-community stands in the centre of the „social” life. It however also stands in the centre of Tönnies’s positive work itself. This potentiation gives this theory a vitality that is looking for its equivalent and to which little is changed if its presence is not perceived accordingly in every corresponding context.

Tönnies is one of the first most important social scientists, who was primarily concerned with being able to investigate society with a strictly scientific character. So he was already therefore much more interested in the optimal way of knowledge than in the diverse concrete results or even in the theoretical possibility of generalization of these results.

The society-community theory is an epochal achievement, its result one of the bases of the social existence. It is certainly there, that the rare „open relationship structure” of both these categories is playing.

Like many others, we decide to campaign against the political instrumentalization of the society-community theory, there is by no means any denying the fact, that it has extremely deeply secured this dichotomy in the structure-building principles of the political discourse. We see the force of the debate on the ideal level: diabolization and idealization are alternating in symmetrical order obvious.

The first social scientists were in multiple paradoxical situations. The first paradox consisted in the fact, that had a very clear idea of a „science” of the society. Because however, such a „science” was not yet existing, they were constrained to make „philosophically” the first steps, but of course not how the „right” philosophers would have done them. The other paradox and eternally opened question are why the „society” as the object remained temporally so much behind the „nature” as an object. It is also hardly less interesting, why the new social sciences did not already emerge in Marx’s environment.

The historically belated social science experiences in the medium of this situation a vocation to become a pioneer. Simmel also adheres consistently to his often formulated youth insight that a „new science” will emerge in any case around the society.

Kulcsszavak: korai társadalomtudomány, Tönnies, Max Weber, Simmel, paradigma, társadalom. közösség, Kiss Endre,

¹ Tanulmányunk egy három részből álló átfogó kísérlet első része. Ferdinand Tönnies munkásságát mint a „korai” társadalomtudomány kiemelkedő esetét szemléljük, a tudománytörténet olyan életművéként, ami a maga korában maradéktalanul egyet jelentett a tudományfejlesztéssel. Különlegesen izgalmassá teszi még az eddigieken túlmutatóan is ezt a tárgyat az, hogy az egyik legelső modern korai társadalomtudós éppen egy olyan pozitív koncepció, a közösség-társadalom-elmélet, létrehozásával írta be nevét a tudomány történetébe, amely a történelem egyes korszakaiban úgy fogalmazható újra, hogy igazságtartalmának alapjai nem sérülnek.

Keywords: early social science, Tönnies, Max Weber, Simmel, paradigm, Gesellschaft. Gemeinschaft, Endre Kiss,

Nem lehet véletlen, hogy a *Historischen Wörterbuch der Philosophie*-ba (A filozófiai történeti szótára) a „közösség” (Gemeinschaft) fogalmáról ismert filozófus (Manfred Riedel) írta a címszót, aki a fogalom meghatározásának különleges nehézségeit az a nyelvi fordulattal oldotta fel, miszerint „a fogalom többszörös tisztázása után is a meghatározás mindenkor sokértelmű marad”.²

E fogalommeghatározás sokértelműsége nem csupán a mindenkori aktuális társadalmi állapot immanens sokértelműségét tükrözi vissza. Rendelkezik ezen túl egy olyan történeti-genealógiai összetevővel is, amit *lineárisnak* nevezhetnénk.

A társadalom-közösség-elmélet a „társadalmi” lét centrumát ragadja meg. De Tönnies³ pozitív életművének középpontjában is áll. A két helyzet mintegy „hatványozza” egymás szellemi jelentőségét. S ez olyan állandóan igazolódó *vitalitással* ruházta fel ezt az elméletet, amely párját ritkítja, és amelynek nagyságrendjén és jelentőségén nem változtat az sem, ha létének kivételes relevanciája nem világos mindenki számára.

A centrális elmélet vitalitásával, egyúttal hosszú élettartalmával Tönnies kétségtelenül már a maga idejében is számot vetett. A kor szokásaihoz hasonlítva meglehetősen gyakorisággal adta ki művét újra meg újra. Folyamatos vitát tart szem előtt a *Harmadik Kiadás* (1919) Előszava is, a vitának egészének szeretné tudomására hozni a következőt: „Ezt a kiadást főként az változtatja meg, hogy az önkény (*Willkür*) szót, ahol ez jelölte fogalmamat, a 'küzdalemre irányuló akarat' (*Kürwille*) szabadon képzett (!) szava váltja le. Csak ezen a módon tudtam biztosítani, hogy maga a fogalom szabadon képzett fogalom legyen.”⁴

Kísérletünk nem *historiográfiai* jellegű. Visszapillantva azonban annyi bizonyosan elmondható, hogy a „közösség”-ről folyó végső soron mindenkor politikailag motivált viták bizonyultak annak a legnagyobb akadálnak, ami az elmélet egyszerűségének és ezáltal valódi elismerésének útjában álltak. A társadalom-közösség-dinamika elválaszthatatlanul összekapcsolódott a modernség fejlődésével, gyakorlatilag *a valódi modern egyik arcává is vált*. A „közösség”-nek ebben a dinamikában olyan sajátos szerep jut osztályrészül, hogy hol visszaszorul (vagy egyenesen véglegesen eltűnni is látszik), hol pedig (s ennek kimunkálása a tanulmány egyik fő célja) ismét visszatér. Tény ugyanakkor az is, hogy a közösség visszaszorulásának megrázkódtatásokkal és fájdalomokkal járó folyamata mindig könnyen volt politikailag instrumentálízálható, ami miatt könnyen felhasználható is volt mind a modern fejlődés, mind pedig Tönnies elmélete ellen.

² Joachim Ritter/Karlfried Gründer/Gottfried Gabriel (Hg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie* online. Schwabe Verlag. ISBN 978-3-7965-3736-3

³ Ferdinand Tönnies filozófus, társadalomtudós (1855–1936),

⁴ Ld. az eredetiben: „Veraendert ist in dieser Auflage hauptsachlich, dass das Wort Willkür, wo es meinen Begriff bezeichnen sollte, durch das frei gebildete Wort 'Kürwille' ersetzt worden ist. Nur dadurch wusste ich festzulegen, dass der Begriff selber ein freigebildeter Begriff ist.” – Nem tudhatjuk, mennyire volt Tönnies tudatában annak, hogy itt ugyanúgy járt el, mint mestere, Nietzsche, aki nem ritkán ugyancsak egészen új fogalmakat (szavakat) használt, hogy egy fogalom egyértelmű, új jelentését biztosíthassa.

A közösség-társadalom-dinamika nem csupán a modern társadalom talán legfontosabb, valóban megalapozó sajátossága, de világosan kell látnunk azt is, hogy a mindennapi tudat számára „nem mindennapi” megértésbeli nehézségeket is okoz.

Egyrészt a mindannapi tudatnak nincs meg az eszköztára ahhoz, hogy az értékvesztésnek ezt a valóban csak elméleti, azaz absztrakt szinten megjelenő folyamatát rekonstruálni tudja és esetleges saját veszteségeit ennek fényében dolgozza fel.

Másrészt még kevésbé átélhető a mindennapi tudat számára, hogy a társadalom-közösség-dinamika semmilyen szempontból nem *abszolút*. Szekundér módon funkcionális is lehet („ami tegnap társadalom volt, lehet holnap közösség”), tárgyilag sem abszolút (különböző tartalmakat jelenthet: közösség-vesztés például a járvány miatt elrendelt izoláció is), de még annyiban sem abszolút, hogy vannak olyan korszakok is, amikor a közösség világosan felismerhető módon tér vissza a társadalom átmeneti romjain. E dinamika tudományosan reflektált karaktere nem táruul fel közvetlenül, a dinamika rendelkezik emiatt egy kvázi-funkcionális jelleggel is, ami „vad” funkcionalitást jelent, és ami rendre valamiféle „vad legitimáció”-val is elláthatja, amivel eredetileg szintén nem rendelkezett.

Ily módon az elmélet körül vívott számos vita vagy éppen az elmélet sokszoros instrumentalizálása minden, csak nem érthetetlen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy azok minden elemével egyet kellene értenünk. Elérkeztünk a mindennapi tudat határaihoz, s ez a nagyon absztrakt felismerés nagyon is sokféle módon tudja befolyásolni a társadalmi folyamatokat. A társadalom-közösség-elmélet reflexív feldolgozásához szükséges tudati képességek a szó szoros értelmében a mindennapi tudat és a reflexív tudat határvonalán mozognak.⁵

A társadalom-közösség-elmélet egyedülálló *vitalitásához* az a komponens is hozzájárult, amit a szakirodalomban a tönnies-i fogalmiság „ozmótikus” terjedéseként fogalmaztak meg. Ebből a valóságosan létező ozmótikus folyamatból azután egy klasszikus „vad” elmélet jött létre, amit nem ritkán összecséréltek magával a tönnies-i eredeti elméleti törekvéssel.⁶

A vitalitás szimpla bizonyításán túlmenően ez a jelenség ismét paradoxonhoz vezet. Egyrészt olyan elmélettel van dolgunk, ami látszólag nagyon is áttetsző, valójában azonban rögtön magas igényeket is támaszt saját megérthetősége iránt. A másik oldalon létezik egy „populáris” diszkusszió, amelynek hullámain a „közösség”-nek egy önálló értelmezése meg-, vagy újjászülethet.

Tönnies egyike azoknak a legjelentősebb korai társadalomtudósoknak, akiknek az volt a célja és a küldetése, hogy a tudomány szigorú eszközeivel vizsgálják a társadalmat. Már csak azért is – ő is, mint társai – sokkal inkább volt érdekelt a megismerés optimális útjának kidolgozásában, mint a vizsgálatok egyes konkrét eredményeinek mineműségében, azaz azok tartalmában, ezért már a kezdet kezdetén némi idegenkedéssel kell fogadnunk a kizárólag az elmélet „eredményei”-vel vagy ezen eredmények általánosíthatóságával kapcsolatos polémiákat.

⁵ Ld. a szerzőtől: Die Grundprinzipien des modernen Alltagsbewusstseins im Spiegel ihrer Geschichte. *Prima Philosophia*/Band 5, Heft 3. 1992. 279-293.

⁶ A „vad” elmélet és a „vad” elméletképzés hozzátartozik a mindennapi tudat funkcióihoz és az eszmék valóságos társadalmi létezéséhez. „Vad” elmélet lényegében az, ami bizonyos alapfelismerések társadalmi, azaz nem akadémikus vagy tudományos feldolgozásából kialakul. A történetileg legrelevánsabb „vad” elmélet a *szociáldarwinizmus*. (Ld. Kiss Endre, *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája*. Életreform és kritizmus között. Budapest (Gondolat), 2005.)

A társadalom-közösség-elmélet *korszakalkotó* teljesítmény, eredménye a társadalmi lét valóságos alapjainak megközelítése, amiért még közelebbről meghatározandó társadalomontológiai dimenziókkal is rendelkezik.

Ebben minden bizonnyal közrejátszik e két kategória ritka módon „nyitott vonatkoztatási” rendszere. Ebben az összefüggésben lenne vitatandó, hogy az elmélet valóban csak a modernet írja-e le, vagy netán történetileg visszavetítve is jelentős megismerésbeli előrelépést jelent-e.

A reflexív viszonyok és a funkcionalitás komolyan veendő hatalmak az emberi sors fölött. Mivel ez a dinamika az egyének számára individuális, sőt gyakran tragikus sors is lehet, e teóriát a *kultúra*, a *civilizáció* és az *egyéni boldogság* oldaláról is lehet vizsgálni – olyan dimenziók ezek, amelyek látszólag alig alkotnak közös felületet a társadalomra irányuló tudományossággal vagy a Tönnies számára döntő optimális megismeréssel.

A társadalom-közösség-elmélet *válságelméleti* és *civilizatórikus* dimenziója számos irodalmi és filozófiai műben is megjelenik. Megjelenik ezekben közvetlenül, de nem kevésbé gyakran áttételesen is, azaz csak egy részletesebb elemzés számára megnyilvánuló módon.⁷ Több, mint érthető, hogy társadalom és közösség feszültségének, összeütközésének tragikus dimenziója is lehet, s ez rögtön meg is jelenik a kor tragikus műveiben, sőt, a viszonylag gyakori tragikum-elméletek háttéréként is. *Madách* Imre, *Pontopiddan* und *Multatuli* (Max *Havelaar*) minden kétséget kizáróan Tönnies’ valóságos kortársainak tekinthetőek.

A *politikai* rendszer is megváltozott, más okok mellett ennek az elméletnek a hatására is. Miközben, sokakkal együtt, síkra szállunk a közösség-társadalom-elmélet⁸ politikai instrumentalizálása *ellen*, semmiképpen sem tagadható, hogy ez az elméleti dichotómia mélyen behatolt a politikai diskurzus struktúraalkotó elveibe. Azért sem látható ez a kellő egyértelműséggel, mert a politikai álláspontok ezt előszeretettel nem artikulálják.⁹

A társadalom-közösség-elmélet körül egymással összecsapó álláspontok gyakori szélsőségessége tökéletesen megfelel a probléma meghatározó és fundamentális fontosságának. Az összecsapások ereje a kategorizálás ideális síkján is meglátszik. A *diabolizálás* és az *idealizálás* egymást váltogatja. Az egyik pólus idealizálása a másik pólus diabolizálásával egyenlő.

Szimmetrikus és aszimmetrikus dimenziók egész rendszere rajzolódik így ki. Az egyik oldalon a „társadalom”, úgy is, mint racionális rekonstrukció, pozitív eredményként jelenik meg, amíg a másik oldalon a „közösség” „romantikus” stílusjegyeket vesz magára. Mint később szó lesz még róla, az elmélet

⁷ A kultúrkritikai mozzanat gyakorlatilag Tönnies egész életművén keresztül húzódik. Érdekes módon meg is jelenik ez a fő mű egymást követő *Előszavaiban*. Az is bizonyos azonban, hogy maga a kultúrkritika nem minden szempontból kompatibilis szisztematikusan az alapmű fundamentális *elemtan*-jellegével. Tönnies ebben a vonásban távolról Nietzsche emlékeztet, mert nála is – kissé másképp fogalmazva – az új ismeretelmélet függetlenül jelenik meg az értékek átértékelésétől.

⁸ Feltűnik, hogy a problematikus és gyakran irracionálisnak tűnő politikai állásfoglalások az *identitás* közvetítésén át keresztezik a társadalom-közösség elmélet tartalmait.

⁹ Feltehetjük, hogy a demokrácia egy politikai rendszerben annál optimálisabban működik, minél kevésbé áttetszőek a társadalom-közösség-elmélet körvonalai a társadalmi viszonyokban és a társadalmi tudatban.

széles felületen *átfed*i Max Weber ismert „Entzauberung” – elméletét, s szinte frivol leegyszerűsítésként hat, ha úgy fogalmazzunk, hogy megtestesíti annak az elméletnek a társadalomba való közvetlen áthatását.

Az elmélet utóéletének egy legtöbbet mondó eleme, hogy a közösség időnként *visszatér*.¹⁰ A tönnies-i fogalmak alapján megfogalmazott általánosan elismert alapelmélet szerint *a modernségben* (die Moderne) a társadalom legyőzi a közösséget, fölé nő, és ő válik a meghatározó integrációs formává. Nyilvánvaló, hogy ez a fogalmi megkülönböztetés a korai társadalomtudomány egyik legnagyobb valóságos eredménye, amelyik nem egy korábbi filozófiai koncepcióra is visszamegy (például a marx-i filozófiára, de azon keresztül vagy attól függetlenül annál korábbi elméleti eredményekre is). Azt is mondhatnánk, hogy ez az eredmény a történelem és az elmélet egyik legjelentőségesebb lépése volt.

A közösség időről-időre visszatérő *come back*ja nem cáfolata a társadalom történelmi győzelmének, ami itt az elvárásokkal ellentétesen jelenik meg, az maga a gyakran kiszámíthatatlan *történelmi folyamat*, illetve *történelmi valóság*.¹¹

Magyarázatként is szolgálhat már erre, hogy az ilyen visszatérés rendre egy már végérvényesen társadalomnak minősített modern *status quo* időleges összeomlásának idején lépnek fel. Olyan társadalmak összeomlásáról van tehát szó, amelyekben a „társadalom” egyszer már minősített módon legyőzte a „közösséget”. A visszatérés helyzetét kiválthatják háborús cselekmények, forradalmak, ellenforradalmak, természeti katasztrófák, az alapmeghatározás szerint tehát a közösség visszaépülése kényszerek és rendkívüli állapotok következménye.¹² E rendkívüli helyzetekben a társadalom időleges elillanása spontán módon történik, amelynek következtében az emberi és társadalmi viszonyok újraszervezésének és újraszerveződésének elvileg csak a közösség adhat keretet. Így válhat érthetővé, hogy a közösség időről-időre visszatérhet (bár nem mindig, mint ilyent ismerik fel), anélkül, hogy a társadalom-közösség-elmélet lényege valóban megdőlné. Ennek feltétele, ami rendre valóban be is következik, hogy az átmeneti „társadalomszünet” után a társadalom ismét szociális normalitásként tér vissza.

A közösség időnkénti visszatérése kivételesen érdekes tény, amellyel Tönnies és nemzedéke történelmi léptékkal még nem számolhatott. Ezt a kivételes ténytet nem kívánjuk értelmezni, tény, hogy egyes szinguláris megvalósulásai igen hamar ideologizálódnak, mert a Gemeinschaft időleges visszatérése az egész elmélet valamennyire már letisztult értelmezésének újratekintését veti fel. A vita ezen részvevői számára megszűnik a közösség szociológiai értelmezése, hogy átadja helyét e fogalom ideológiai interpretációjának. Az ideológia ebben az összefüggésben is sokszor felfalja a valóságot.

A társadalom győzelme az európai történelemben a modern (modernség, *die Moderne*) győzelme. A modern révén meghaladott közösség valóban teremthet olyan intellektuális, társadalmi és más pozíciókat,

¹⁰ E jelenség, ha felveszük azt a társadalom-közösség-elméletbe, mutat némi távoli hasonlóságot azzal a jelenséggel, amit Fichte a *Tudománytanban* az „Anstoss” (lökés) fogalmával akart kifejezni, olyan mozgató, ami kívülről jön és nincs az addigiakban megalapozott helye az addigi elméletben.

¹¹ Itt azt lehet tanulmányozni, hogy a legtökéletesebb elmélet sem képes tökéletes prognózissá válni. A valóban releváns eltéréseket önálló vizsgálat alá lehet vetni.

¹² Az elmúlt években Tönnies-en dolgozva még nem gondolhattunk a koronavírus-kiváltotta világjárványra. Mindenesetre a közvetlen szemlélet alapján, „szabad szemmel” is felfedezhetőek a *lock down* állapotában a közösség újraszerveződésének elemei.

amelynek képviselője a modernség *elleni* attitűdöt vonja maga után. A közösség időleges visszatérése *általában* azonban nem forradalom, különösen nem a közösség puccsa a társadalom ellen, de definíció szerint olyan jelenség, ami a társadalom időleges rendkívüli állapotából spontán módon, egyenesen kényszerűen bontakozik ki.

A társadalom-közösség-elmélet reprezentatív példája annak a nagyon tanulságos, sokban azonban még fel nem tárt jelenségnek, hogy *milyen módon* és *miért* voltak képesek a korai társadalomtudósok már szinte a kezdet kezdetén fundamentális felismeréseket megfogalmazni a társadalomról.

A társadalom-közösség-elmélet alapviszonylataitól függetlenül is betölt a közösség sajátos másodlagos, reflexív, kompenzáló, vagy más differenciáló funkciókat a társadalom normális működésének viszonyai között. Ennek akkor jöhetünk a nyomára, ha egy gondolat kísérletet elvégezve megpróbáljuk ezt a társadalmi (tehát csak a *Gesellschaft* alapján konstituált) állapotot maradéktalanul közösség (az eredeti *Gemeinschaft*) *nélkül* elképzelni. Ezzel a gondolat kísérlettel értelem szerűen a társadalmi lét merev és mechanikus funkcionálását íránk le, mintha egy *funkcionális rendszerelmélet* leegyszerűsített vázát látnánk magunk előtt.

Az „időleges visszatérés” azonban nem az egyetlen, ismeretlennek megmaradt „rejtett” dimenziója a társadalom-közösség-elméletnek. „Társadalom” és „közösség” viszonyát a liberalizmus kutatásakor és értelmezésében találóan abban az irányban értelmezték elsősorban, hogy a liberalizmus a maga feltörekvő korszakában, mint *par excellence* „társadalmi” irányzat jelent meg a *konzervatív*, vagy akkor még egyenesen monarchista módon *etatista* ellenlábasaival szemben. Az viszont, hogy éppen ezzel a két ellenféllel szemben a „társadalmiság” nem hagyományos, de új „közösségiség”-et is jelentett, alig került bele az értelmezésekbe, márpedig ebben a korszakban a liberalizmusra éppen ez a konkrét kétarcúság volt jellemző. Ha nem is a Tönnies-i értelmezésű közösséget, de új, egyénekből álló „Gemeinschaft”-ot konstituált a korábbi konzervatív vagy a monarchista etatista kvázi-univerzalista és verbális közösségiséggel szemben. Ennek a vetületnek van egy rejtett érintkezési pontja Marx lényegi állam-társadalom-értelmezésével is (amelyben először merül fel gondolatmenetünkben a társadalom és a közösség dualizmusának összefüggésében az *állam* lehetséges elméleti szerepe is). Ha a termelés „társadalmiasítása”-nak kérdését vizsgáljuk, itt a társadalom ugyancsak nem a Tönnies-i értelemben vett közösséggel áll szemben, hanem vagy kizárólag az állammal, vagy pedig az állami és jogi megerősítést élvező nem társadalmi, de magán-tulajdonnal.¹³

Tönnies kezdeményezése kifejtetlen módon is erős hangsúlyokkal utal arra, hogy a társadalom-közösség-elméletnek hiányzik az *állammal*, mint a harmadik meghatározó pólussal való kiegészítése, amit egy *közösség-állam-elméletnek* (vagy akár egy *társadalom-állam-közösség-elméletnek*) is fel lehetne fogni. Elsősorban azért (bár ennek most nincs nagyobb jelentősége, mert a társadalom és állam viszonya, ha nem is mindig ebben a kifejtett formában, de mind a liberalizmus-elméletben, mind hegeli filozófiában, mind pedig a még hegelizáló marxizmusban is tiszteletreméltó sokszínűséggel már ki van dolgozva. Ami tehát már a kiindulásnál hiányzik, az éppen a közösség és az állam viszonyának elméleti végiggondolása.

¹³ Az, hogy Marx ezen kívül még „Vergemeinschaftlichung”-ról is beszélt, csak megerősíti Tönnies relevanciáját ebben a kontextusban.

Ez a súlyos hiány az első pillanatban talán fel sem tűnik, már csak azért sem, mert e viszony témává emelése éppen a társadalomtudományokban ösztönösen is problematikusnak tűnhetett. Valójában azonban ez igen releváns viszonylat, kidolgozásának elmaradása önmagában probléma.

Az állam (ha jobban figyelünk) nem ritkán egyenesen és közvetlenül közösségeként akarja stilizálni magát (legalábbis „egy közösség állama”-ként). E törekvésnek nem kell megfelelnie a valóságnak, ettől függetlenül nyelvi, retorikailag és ideológiailag releváns kvázi-valóság.

Ez a kapcsolat azonban a másik oldal felől is funkcionál. Sok valódi populista mozgalomban (ahol a populizmus nem csupán hidegen instrumentalizált politikai szándék és ideológia) kimondatlan evidencia, hogy a létező közösség, ha valóban éretté válik és az ehhez megfelelő feltételek is megszületnek, „valahogyan”, „egyszer”, „egy nap” azonossá válik azzal, amit államnak, államkeretnek gondolnak.

*Az állam, mint közösség, illetve a közösség, mint állam azonosítása elméleti és módszertani szempontból nyugodt lélekkel nevezhető tarthatatlannak, mint az érzületek gravitációs iránya azonban annál vitálisabban él.*¹⁴

Sokféle populizmus létezik (miközben ne felejtjük el, hogy a populizmusnak ez a kiterjesztett használata maga is az 1989 utáni fejlődés terméke!). Feltételesen mégis kimondható, hogy minden populizmus a közösségben már egy potenciális államot is lát, illetve a mindenkori államot optimális körülmények között nehézségek nélkül átalakíthatónak tekinti közösséggé.

A társadalom-közösség-elmélet heurisztikus potenciálja máig nem merült ki. *Ez a kijelentés két irányba mutat.* Ez a potenciál nem tűnik kimerítettnek, mert elméletileg viszonylag kevesebbszer használták fel, mint amennyiszer ez lehetséges lett volna. De azért sem, mert a társadalmi lét összes teoretikusan új alakzata nyithat még új teret és funkciót az elmélet alkalmazására.

Ezt a potenciált a modern társadalom összefüggésében fel lehetett volna használni a *nép* szemantikájának és fogalmának elemzésére is. A modern és posztmodern társadalomban a nép rendszerint nem jelenik meg primér társadalomtudományi fogalomként (illetve tárgyként), hiszen egykori jelentésrétegeit lépésről-lépésre más integratív fogalmak váltották ki, mint állam, társadalom, osztály, kultúra, stb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nép, mint létező társadalmi entitás teljesen megszűnt volna létezni, létezésének feltételeit és körülményeit természetesen nem a mi aktuális feladatunk meghatározni. A jelenség tehát létezik, anélkül, hogy elemzésének feltételei megnyugtatóan ki lennének dolgozva. A Tönnies-féle társadalom-közösség-elmélet megadja az esélyt, a nép fogalmi szemantikájának a modern, illetve a posztmodern társadalmakban való elemzésére is.¹⁵

¹⁴ Ennek valószínűleg első pozitív prófétája Fichte volt, még pedig a *Beszédek a német néphez* című műben (1807)- Ld., Endre Kiss, Über die von Fichte ausgehende Typologie des Nation-Building. in: *Wissen, Freiheit, Geschichte. Die Philosophie Fichtes im 19. und 20. Jahrhundert. Band II.* Herausgegeben von Jürgen Stolzenberg und Oliver-Pierre Rudolph. Fichte-Studien, Band, 36. Amsterdam-New York, 2013. (Rodopi). 357-385

¹⁵ A nép kifejezés vagy fogalom használatában uralkodó eklektika szembeszökő. A „Mi vagyunk a nép!” jelszavától nyúlik az ív annak az izraeli politológusnak a megjegyzéséig, aki a poszt-kommunista transzformáció egyik epizódját a következőképpen közelítette meg: „Amikor a kommunista intelligencia átvette a hatalmat (1989-ben – K.E.) a népet ’people’-ként szólította meg.”

Jóllehet a nacionalizmus a maga transzparens elméleti formáiban nem tartozik a globális világállapot transzparens teoretikus alapjelenségei közé, mégis része maradt mind a nemzetközi politikai életnek, mind pedig a politikai diskurzusnak. Ha pedig a fellelhető esetekhez még hozzászámítjuk a nemzet, nemzeti érdek áttételesebb, absztraktabb megfogalmazásait, akkor ez a jelenlét még intenzívebbnek tekinthető. Ennek ellenére elmélyültebb elemzése mégis inkább marginálisnak tekinthető, ebben a vonatkozásban jórészt a populizmus jelenségek köre foglalja el a diskurzusbeli helyét. Lényeges jelenségek nem kerülnek megfelelő leírásra, bizonyos mozzanatokat összekevernek másokkal, az egyes nacionalizmusok (bárhogy is nevezzék őket) eltérően ítélik meg, ugyanaz a jelenség rövid időn belül a politikai érdekek vonzáskörében eltérő megítélésben részesülhet. A nemzetről egy időben elég gyakran készített tipológiák¹⁶ rendszeres újrafogalmazása nagyon is esedékes lenne, s amennyiben egy ilyen tevékenység valóban megélnékülne, Tönnies társadalom-közösség-elmélete az egyik legfontosabb pillére lehetne egy ilyen vállalkozásnak.

A 21. század kezdetén a *szocializmus* definíciója sem tekinthető egyszerű feladatnak. Az azonban biztos, hogy a szocializmus jelenségek köre a társadalom-közösség-teoréma segítségülhívásával egyre újabb oldalak felől közelíthető meg. Nem csoda, hogy korának viszonylag korai szocializmusával Tönnies is részletesen foglalkozott.¹⁷

E vetület egy eddig alig figyelembe részesített tulajdonsága válik itt láthatóvá, amiről még azt is feltételezhetjük, hogy része volt a mű történeti sikerében. Ebben a megvilágításban a szocializmus *kivételes jelenségeként* mutatkozik meg. Egyrészt a maga szisztematikus antagonizmusában és az egyének számára kinyitott felszabadulási potenciáljában a tönnies-i elméletet alapul véve a *társadalomhoz* tartozik. Ezzel együtt részletesen kielégíti a *közösség* tönnies-i kritériumait is. Ezen a kettősségen túl még más pozitív és aktuális vonatkozásokban egyesíti is a két szférát, ráadásul semmiképpen sem múltbaforduló módon.¹⁸ Az is láthatóvá válik, hogy a közösség-társadalom kettős viszonylatában edgyidejűleg élő szocializmus ebből a helyzetből még profitált is. Az egyik oldalon modernizáló ideológia volt, tehát a *társadalom* oldalán állt. A másik oldalon ugyanezzel a magátólértetődőséggel lépett fel a *közösség* pártján.

Filozófiai síkon a kommunizmus/szocializmus egyesíteni akarta a társadalmat és a közösséget. További sokatígérő heurisztikus perspektívák nyílnak ismét ezen az alapon a létező szocializmus feltárására is. Politikailag nyomban két közösséggel találhatjuk magunkat szemben („Aki nincs ellenünk, velünk van”), amiből kiderülhet, hogy a létező szocializmus számára nem adtak meg optimális társadalmi előfeltételek.¹⁹

Ugyancsak a társadalom-közösség-elmélet segít valóban belátni azt, milyen kardinális hibákat követtek el a nyugat-európai migráció stratégiái az újabb bevándorló hullámok ügyében. Ebből a középpontból nézve majdhogynem elegánsan válik ki az az összefüggés, a legújabb hullámok migránsai, feltételezve az események optimális lefolyását, legjobb esetben is csak a felvevő államok tönnies-i értelemben vett

¹⁶ Ld. pl. e sorok szerzőjétől Kiss E: A Typology of Nineteenth Century Concepts of Nationhood. in: *East European Quarterly*, XXX. No.1. Spring 1996. 47-62.

¹⁷ Mint ismeretes, ez az érdeklődés elment addig, hogy ezeket a fogalmakat megtalálhatjuk még a *Közösség és társadalom* c. monográfia alcímében is.

¹⁸ Érdekes optikával mutatja fel Tönnies, mit jelent egy mélyebb társadalomszemlélet számára, ha azzal a jelenséggel kell szembenéznie, hogy a kapitalista logika elemeit, vagy netán egy rendszerszerű kapitalizmust próbálnának bevezetni egy szocialista társadalomba.

¹⁹ A létező szocializmus államai a nagyhatalmak döntései alapján váltak szocialistává, ami azzal a következménnyel járt, hogy a kezdettől viselniük kellett a kiindulás társadalmi megosztottságait.

„társadalmá”-ba lehetnek képesek integrálódni. Alig vagy csak történelmi léptékű időtávban képzelhető el egyáltalán, hogy a felvevő országokban a tönnies-i értelemben vett „közösség”-hez is tartozzanak. És ez a kijelentés nem egy így vagy úgy minősíthető szubjektív becslés, ennek az előrejelzésnek a racionális összetevőit *mindkét oldalról már a jelenben nyilvánosan deklarálják*.

A migránsok nyíltan vallják (hogy miért vagy éppen milyen hatásokra, vagy éppen teljesen spontán módon, a számunkra közömbös), hogy nem kívánnak a befogadó ország közösségéhez tartozni (a valóságos viszonyok hálójában valójában a migránsok szigorú *vallási megszervezettsége* szinte már eleve el is dönti ezt). De a befogadó társadalom ugyancsak nyilvánosan artikulálja: nem akarunk egy (tönnies-i értelemben) vett közösségbe kerülni a bevándorlókkal, de többségünkben készen vagyunk a tönnies-i értelemben vett „társadalom” tagjaiként korrekten viselkedni velük. Külön probléma, amit sem túl-, sem aláértékelnem lehet, hogy vannak migrációbarát csoportok, akik részben valamilyen ellenszolgáltatás fejében, részben erkölcsi okokból a migránsok beilleszkedésén dolgoznak, ennek a ténynek az elismerése azonban nem változtatja meg a többség fentebb ábrázolt álláspontját.

Sem a vőlegény, sem a menyasszony nem akarja tehát a házasságot, aminek lehetőségét szokszor ünnepelesen kihirdetik. A szociológiai interpretáció egy igen lényeges helyen, a *társadalomképesség* és a *közösségképesség* világosan kirajzolódó kontrasztjában igazolja Tönnies elméletének éleslátását.

Ha áttekintjük a „*bizalom*” problematikájának az utóbbi években erőteljesen megnövekedett irodalmát, amelyhez ezekben az években Francis Fukuyama²⁰ egy újabb műve is csatlakozott, nem kis meglepetéssel jöhetünk annak tudatára, hogy a tönnies-i társadalom-közösség-elmélet e problematika mélyén is felfedezhető, anélkül, hogy tudomásunk lenne Tönnies-nek Fukuyamára tett hatásáról (bár Fukuyama eredetileg filozófus nemzedéke azzal ütött el az amerikai átlagtól, hogy eszmetörténetileg ehhez az átlaghoz képest összehasonlíthatatlul tájékozottabb volt).

A „történelem vége” gondolatával Fukuyama konstruktív vitát kezdeményezett arról, hogy milyennek kellene lennie az 1989 utáni világnak. Azt lehetett gondolni, hogy ez a vízió egy új világrendről viszonylag nagyvonalú, mert inkluzív. Egy közös globális jövő körvonalai rajzolódtak ki. Nem sokkal ezután jelentek meg Samuel S. Huntington tanulmányai, majd könyve a *Civilizációk szakadásáról*, amelyek anélkül, hogy Fukuyama kezdeményét említették volna, némi fenyegető hangsúllyal áttételesen máris erőteljesen beszűkítette azt a virtuális teret, amelyre Fukuyama alapján gondolni lehetett. Mintegy reakcióként erre koncepcióra jelent meg Fukuyama *Bizalom* (Trust) című opusza. A bizalom elemének a gazdaságban felvázolt szerepe kívül esik érdeklődésünkön, ezzel azonban Fukuyama immár a tönnies-i értelemben vett „közösség” visszatérésért lép síkra a tönnies-i értelemben vett „társadalom” teljessé vált uralmának helyzetében. A bizalom nem társadalmat, de közösséget teremt. *Nem a közösségből keletkezik bizalom, de az előlegezett valóságos bizalomból keletkezik közösség*.

Már Tönnies maga is intenzíven foglalkozik a *családdal*, még pedig a társadalom-közösség-elmélet összefüggésében.²¹ A *nagycsalád* történetét egész különleges érdeklődéssel követi. A családi élet hiánya

²⁰ Francis Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press, 1995

²¹ S. e sorok szerzőjének tanulmányát: Gemeinschaft – Gesellschaft – Gemeinschaft. Kísérlet a család új formáinak értelmezésére. in: *a család egykor és ma 5*. Szeged, 2019. pp. 9-25.; Filozófiai elemek a család problematikájának elemzésében.

megmutatkozik a társadalom életében, a dolgozó emberek szenvednek legerősebben a családi élet hiánya miatt. De a család kutatói megközelítése érdekes tudománytörténeti pillanat is. Látszólag e kutatásai még a közvetlen szemléletből következnek, miközben már a módszeresen kutató társadalomtudomány műhelyében születtek meg.

Még mindig a társadalom-közösség-elmélet összefüggésében Tönnies éppolyan világosan észleli a családi és iskolai oktatás különbségeit, lényeglátása mélyebb társadalmi értelemmel is felruházta fel az evidens összefüggéseket. Az egyik első társadalomtudósként mondja ki, hogy az *elégséges jövedelem* nagyon is lehetővé tenné a társadalom optimális reprodukcióját. A szolidaritást gyakran éppen az alapozza meg, hogy egy társadalom tagjai egy közösséget is alkotnak. Ez nyilván nem azt egzakt tudomány, de a köznyelv megfogalmazása, de ez is kifejez egy érdekes köztes, kvázi-viszonyulást társadalom és közösség között. Ezért képes „kannibál”-nak tekinteni olyan gyárosokat, akik utcára teszik munkásaikat.

A *politikai* rendszer is oszcillál társadalom és közösség között. Abban a pillanatban például, amikor olyan kérdések merülnek fel, amelyek a politikai rendszert a maga összességében és döntő mértékben érintik, a a legmakulátlanabb politikai társadalom ugyancsak rögtön kvázi-közösséggé válik (és rendszerint más politikai társadalmak tagjait kizárja sorai közül).

Irodalom

RITTER, Joachim; GRÜNDER, Karfield; GABRIEL Gottfried (Hg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie* online. Schwabe Verlag. ISBN 978-3-7965-3736-3

KISS Endre: Die Grundprinzipien des modernen Alltagsbewusstseins im Spiegel ihrer Geschichte. *Prima Philosophia*/ Band 5, Heft 3. 1992. 279-293.

KISS Endre, *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája*. Életreform és kriticizmus között. Budapest (Gondolat), 2005.)

KISS, Endre: Über die von Fichte ausgehende Typologie des Nation-Building. in: *Wissen, Freiheit, Geschichte*. Die Philosophie Fichtes im 19. und 20. Jahrhundert. Band II. Herausgegeben von Jürgen Stolzenberg und Oliver-Pierre Rudolph. Fichte-Studien, Band, 36. Amsterdam-New York, 2013. (Rodopi). 357-385 https://doi.org/10.1163/9789401208604_023

KISS E: A Typology of Nineteenth Century Concepts of Nationhood. in: *East European Quarterly*, XXX. No.1. Spring 1996. 47-62.

Közösség és társadalom c. monográfia alcímében is.

FUKUYAMA, Francis: *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press, 1995

KISS Endre: Gemeinschaft – Gesellschaft – Gemeinschaft. Kísérlet a család új formáinak értelmezésére. in: *a család egykor és ma 5*. Szeged, 2019. pp. 9-25.; Filozófiai elemek a család problematikájának elemzésében. in: *Családtörténet, családvédelem, vallás. A család egykor és ma 4*. Szeged, 2018. 23-37.,

KISS Endre: A család rekonstrukciója a klasszikus szociológiában. in: *a házasság és a család*. Szeged, 2016. 25-37.

in: *Családtörténet, családvédelem, vallás. A család egykor és ma 4*. Szeged, 2018. 23-37., sowie A család rekonstrukciója a klasszikus szociológiában. in: *a házasság és a család*. Szeged, 2016. 25-37.